

TÜRKÇEDE SESLER VE SINIFLANDIRILMASI

I. SESLER

Dilin bütünü içindeki en küçük birime “ses” adı verilir. Sesle harfi birbiriyle karıştırmamak gerekir. Seslerin yazıya dönüşmüş şekillerine “harf” denmektedir. Harflerin bütününe de abece ya da “alfabe” denir. Türkiye Türkçesindeki sesler:

a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z

Bu seslerin dışında şive farklılıklarından ötürü kimi sesler de söyleyişte karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; **kâmil- katil**, **gel- gol**, **lahana- leylek** sözcüklerindeki k, g ve l seslerinin söylenişlerinde farklılık görülmektedir.

II. SESLERİN SINIFLANDIRILMASI

1. Ünlüler (Sesliler- Vokaller)

Bu sesler, ses yolunda hiçbir engele takılmadan çıkarılmaktadır. Türkçede a, e, ı, i, u, ü, o, ö olmak üzere 8 ünlü vardır. Bunlar çıkışları sırasında dilin aldığı biçime göre kalın ve ince, dudakların durumuna göre düz ve yuvarlak, alt çenenin aldığı duruma göre de dar ve geniş olmak üzere sınıflandırılmaktadır.

1.1. Kalın ünlüler: a, ı, o, u

1.2. İnce ünlüler: e, i, ö, ü

1.3. Düz ünlüler: a, e, ı, i

1.4. Yuvarlak ünlüler: o, ö, u, ü

1.5. Dar ünlüler: ı, i, u, ü,

1.6. Geniş ünlüler: a, e, o, ö

2. Ünsüzler (Sessizler - Konsonantlar)

Türkçede b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z olmak üzere 21 sessiz bulunmaktadır.

Sessizler oluşum noktalarına göre aşağıdaki biçimde sınıflandırılmaktadır:

2.1. Dudak sessizleri: b, m, p

2.2. Diş sessizleri: d, t, n, s, z

2.3. Diş- damak sessizleri: c, ç, j, ş

2.4. Diş- dudak sessizleri: f, v

2.5. Ön damak sessizleri: g, k, l, r, y

2.6. Art damak sessizleri: ğ, k, n, h

2.7. Gırtlak sessizi: h

Titreşim bakımından da sessizler 2'ye ayrılmaktadır:

2.8. Tonlu (yumuşak- sedalı) sessizler: b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z

2.9. Tonsuz (sert- sedasız) sessizler: ç, f, h, k, p, s, ş, t

III. SES ÖZELLİKLERİ

1. **Büyük Ünlü Uyumu:** Büyük ünlü uyumu kalınlık-incelik uyumudur. Bir sözcükte ünlülerin kalınlık ve incelik bakımından benzeşmesine “büyük ünlü uyumu” adı verilir. Sözcüğün ilk hecesinde kalın ünlüler (a, ı, o, u) varsa ardından gelen hecelerde de kalın ünlüler (a, ı, o, u) , ince ünlüler (e, i, ö, ü) varsa ardından gelen hecelerde de ince ünlüler (e, i, ö, ü) olmak zorundadır. Kısacası;

a, ı, u, o < a, ı, o, u

akşamları

doğduğunda

uykusundandır

kısacık

burnunda

e, i, ö, ü < e, i, ö, ü

evlerinin

çiçekçiden

döndüğümüzde

düğündeydik

içecekler

Büyük ünlü uyumu Türkçeyi diğer dillerden ayıran en önemli özelliktir. Bu nedenle büyük ünlü uyumu kuralına uymayan sözcükler Türkçe değildir, alıntı sözcüktür. Örneğin; *gazete, dünya, kitap, ilaç, telefon, muhtemel vb.*

- Türkçe olup da büyük ünlü uyumu kuralına uymayan sözcükler de vardır. Bu sözcükler aslında zamanla biçim değiştirmişlerdir. Eski biçimleri kurala uyuyorken yeni biçimleri uymamaktadır. Örneğin:

kardeş > karındaş

elma > alma

hani > kanı

anne > ana

dahi > takı

hangi > kangı

- Türkçede, birleşik sözcüklerde büyük ünlü uyumu aranırken her sözcük ayrı ayrı değerlendirilir. Sözcük bir bütün olarak ele alınmaz. Örneğin:

başkent

duruvermek

ilkokul

hanımeli

- Türkçede büyük ünlü uyumu kuralı oldukça işlek bir kural olduğu için ekler de buna uyum sağlamaktadır. Eklerin hem ince ünlüden oluşan biçimi hem de kalın ünlüden oluşan biçimi söz konusudur. Örneğin: -ler/-lar, -de/-da, -ci/-cı, -en/-an, -li/-lı, -i/-ı, -le/-la...
- Eklerin büyük bir çoğunluğu büyük ünlü uyumuna uyuyorken Türkçe olmasına rağmen kurala uymayan ve istisna kabul edilen ekler de vardır. Bunlar; -yor, -ken, -ki, -leyin, -mtrak, -daş, -gil ekleridir. *Geliyor, okurken, yarınki, yeşilimtrak, meslektaş, babamgil...*

2. Küçük Ünlü Uyumu: Küçük ünlü uyumunun diğer adı düzlük-yuvarlaklık uyumudur. Bir sözcükteki ünlülerin düzlük yuvarlaklık ya da darlık genişlik bakımından gösterdiği uyuma küçük ünlü uyumu adı verilir. Düz ünlüleri (a, e, ı, i) düz ünlüler, yuvarlak ünlüleri (o, ö, u, ü) dar-yuvarlak (u,ü) veya düz-geniş (a,e) ünlüler izler.

a, e, ı, i < a, e, ı, i

akşamları

evlerinin

çiçekçiden

kısacık

içecekler

o, ö, u, ü < a, e, u, ü

doğduğunda

uykusundandır

döndüğümüzde

düğündeydik

burnunda

- Küçük ünlü uyumu kuralına uymayan sözcükler genellikle Türkçe değildir, alıntı sözcüktür. Örneğin; *memur, kanun, telefon, goril, doktor, menü vb.*
- Küçük ünlü uyumu kuralı, büyük ünlü uyumu kuralı kadar sağlam değildir. Batı Türkçesi döneminde Osmanlı Türkçesi döneminin ortalarından itibaren dilimize yerleşmeye başlamıştır. Bu nedenle istisnası oldukça fazladır.
- Türkçe olup da küçük ünlü uyumu kuralına uymayan sözcükler vardır. Bu sözcükler aslında zamanla biçim değiştirmişlerdir. Eski biçimleri kurala uyuyorken yeni biçimleri uymamaktadır. Dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin bu uyuma engel olduğu görülür. Örneğin:

kavun > kavın

çamur > çamır

karpuz > karpız

avuç > avıç

yağmur > yağmır

kavurmak > kavırmak

- Türkçede, birleşik sözcüklerde küçük ünlü uyumu aranırken tıpkı büyük ünlü uyumunda olduğu gibi her sözcük ayrı ayrı değerlendirilir. Sözcük bir bütün olarak ele alınmaz. Örneğin:

gecekond

kuşlokumu

kuşkonmaz

çörekotu

- -yor eki küçük ünlü uyumu kuralına uymayan tek ekimizdir. *Okuyor, bakıyor, geliyor...*

Önemli: Büyük ve küçük ünlü uyumu kurallarını genel ünlü uyumu adı altında toplarsak hangi sestten sonra hangi seslerin gelmesi gerektiği şu şekildedir:

a > a, ı

e > e, i

ı > ı, a

i > i, e

o > u, a

ö > ü, e

u > u, a

ü > ü, e

3. Türkçede ilk heceden sonra o, ö ünlüleri gelmez; o, ö yalnızca ilk hecede bulunabilir. *Yolculuk, korku, kokular, sorgu...* Türkçeyken *otomobil, televizyon, kuaför, telefon...* Türkçe değildir, alıntı sözcüktür.

4. Uzun ünlü (â, î, û) yoktur. *İstikbâl, hikâye, azamî, halûk...* Türkçe değildir, alıntı sözcüktür.

5. İki ünlü yan yana bulunamaz. *Saat, ideal...* Türkçe değildir, alıntı sözcüktür.

6. Aynı hecede iki ünlü yan yana bulunamaz. *Kooperatif, suare, kauçuk, kuaför...* Türkçe değildir, alıntı sözcüktür.

7. İnce a yoktur. *Dikkât, hakikât, sıhhât...* Türkçe değildir, alıntı sözcüktür.

8. Türkçede f, h, j sesleri yoktur. Federasyon, nihayet, hasta, pijama... Türkçe değildir, alıntı sözcüktür ancak f, h, j seslerinin yer aldığı ünlemler ve yansıma sözcükleri istisna kabul etmekteyiz. *Fış fış, homurdanmak, fıldır fıldır, fokur fokur, hırıltı...*

Ayrıca dilin canlılık özelliğinden dolayı zaman içinde değişiklik gösteren sözcükler de vardır ki bunlar da Türkçedir. Örneğin;

öfke > övke

ufak > uvak

hani > kanı

yufka > yuvka

hangi > kangı

dahi > takı

9. Türkçede ayın ve hemze yoktur. *San'at, te'sir, neş'e...* Türkçe değildir.

10. Sözcük başında c, ğ, l, m, n, r, v, z sesleri bulunmaz. *Cam, masa, vazo, limon, nar, radyo* Türkçe değildir, alıntı sözcüklerdir. İstisna olduğu durumlar söz konusudur. Çocuk dilinden gelen sözcükler, yansıma sözcükler, ünlemler, ne soru sözcüğünden türeyen sözcükler kural dışı kabul edilir. Örneğin; *nine, ninni, mama, lıkır lıkır, vızırdamak, rap rap, miyavlamak, nerede, niçin, nasıl...*

11. Sözcük sonunda b, c, d, g sesleri bulunmaz. *aheng, sosyolog, kitab...* Türkçe değildir. Tek heceli sözcükler *ad, od* gibi istisnadır. Dilimize giren alıntı sözcüklerin çoğunda b, c, d, g; p, ç, t, k ünsüzlerine dönüşür. Örneğin;

Kitab < kitap

ilac < ilaç

aheng < ahenk

12. Sözcük başında iki ünsüz bulunmaz. *Tren, gram, plan, star...* Türkçe değildir, alıntı sözcüklerdir.

13. Türkçede sözcüğün sonunda belli ünsüz çiftleri (lç, lk, lp, lt; nç, nk, nt; rç, rk, rp, rs, rt; st; şt) yan yana bulunabilir. *Ölç, ilk, alt, kıvanç, denk, ant, kork, sarp, ört...* Türkçedir. Sözcük, bu ünsüz çiftlerinin dışında başka bir ünsüz çiftiyle biterse Türkçe değildir, alıntıdır. *Zevk, aşk, harf, arz, zamk...* alıntı sözcüklere örnektir.

14. Hece sonunda üç ünsüz yan yana bulunmaz. *Sfenks, kontr* Türkçe değildir.

15. Sözcük kökünde ikiz ünsüz yoktur. *Cadde, kubbe, bakkal, sarraf* alıntı sözcüklerdir.

16. p, ç, t, k ünsüzlerinin ardından ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde ünlü ünsüze etki ederek tonsuzları kendine benzetir, yani tonlulaştırır. Buna sert ünsüzlerin yumuşaması ya da tonsuz ünsüzlerin tonlulaşması adı verilir. Örneğin; *kitap-ın* < *kitabın*, *ağaç-a* < *ağaca*, *çiçek-i* < *çiçeği*...

Bu olay; tek heceli kimi sözcüklerde (*ok, at, çit...*), kimi iki heceli sözcüklerde (*konut, sepet, kanıt...*), özel adlarda (*Turgut, Haluk...*), kimi yabancı sözcüklerde (*hukuk, saat, mülkiyet...*) ve eylemlerde (*yaratıcı, uçucu, yaratan...*) görülmemektedir.

17. Tonsuzlar, tonsuzlarla; tonlular, tonlularla bir arada bulunabilir. Tonlular içinde yalnızca l, m, n, r, y ünsüzleri tonsuzlarla da bir arada bulunabilir. *Tuzluk, yastık, örnek...* Eğer tonsuzlardan sonra c, d, g ünsüzüyle başlayan ekler gelirse ç, t, k ünsüzlerine döner. *Kitap-cı* < *kitapçı*, *ağaç-da* < *ağaçta*, *çalış-gan* < *çalışkan*... Bu kurala sert ünsüzlerin benzeşmesi adı verilir.